

Politieke verandering in een globaliserende wereld

► *Hanspeter Kriesi*

Centraal in de belangstelling van de sociale wetenschappers staan vandaag vooral de gevolgen van de globalisering op zowel het supra- en het transnationale niveau. In tegenstelling tot de heersende mode wil de auteur van dit artikel zich in eerste instantie bezighouden met de nationale politieke gevolgen van het globaliseringsproces. Hij denkt dat dit thema nog gedurende enige tijd van centrale betekenis zal blijven. Dat merkte men reeds bij de jongste presidentsverkiezingen in Frankrijk waar Jean-Marie Le Pen, na eerst als politicus te zijn afgeschreven, doorstootte naar de tweede ronde. De doorbraak van het op vreemdelingenhaat gebaseerde rechtse populisme is immers geen Oostenrijks of Vlaams monopolie, maar vloeit voort uit de structurele veranderingen van de samenleving. De hier verdedigde stelling is dan ook dat de nationaal politieke discussie over de economische, culturele, militaire en politiek-administratieve denationalisering haar betekenis niet zo gauw zal verliezen en als gevolg van het globaliseringsproces een andere inhoud zal krijgen. De auteur gaat daarbij uit van de situatie in West-Europa, waar denationalisering in eerste instantie Europese integratie en europeanisering betekent.

De politieke gevolgen van de huidige globaliseringsprocessen zijn beslist veelsoortig. Enerzijds vormen zich in de loop van deze processen nieuwe kanalen van politieke vertegenwoordiging en daardoor van nieuwe politieke beïnvloedingsmogelijkheden op supra- en transnationaal niveau (Della Porta e.a. 1999). Anderzijds worden de mogelijkheden van de traditionele nationale politiek beperkt. De politiek in de nationale staat, zo wordt vaak verondersteld, verliest daarbij aan betekenis en wordt zowel "van boven" – van het supranationale niveau –, als "van onder" – vanuit het lokale c.q. het regionale niveau – bedreigd. Zo heeft Michael Zürn ooit gesteld dat men het tegenwoordige globaliseringsproces als een pro-

ces van "denationalisatie" moet betrachten (Beisheim e. a. 1999; Zürn 1998), als een proces dat tot een ontbinding of een ontknoping van de nationale grenzen zal leiden (Ruggie 1993). Dit proces van opruimen van de nationale grenzen is reeds vanaf de jaren vijftig bezig. Het gaat hierbij noch om een lineair, noch om een automatisch zichzelf reproducerend proces, wel om een zich sinds de jaren zeventig en tachtig versnellend en verdiepend proces (Zürn 1999: 28). David Held (Held e.a. 1999: 425), die waarschijnlijk tot nu toe de meest gedetailleerde en afgewogen beschrijvingen hiervan heeft gegeven, stelde dat de globalisering uit het verleden niet alleen in kwantitatief, maar ook op bijna alle andere gebieden in kwalitatief opzicht door de huidige globalisering wordt overtroffen. Op basis van Stein Rokkan zou men de huidige opruiming van de grenzen kunnen zien als een "kritisch moment" (a "critical juncture") dat naar alle waarschijnlijkheid nieuwe structurele conflicten binnen en tussen de nationale staten of de nationale contexten zal scheppen.

Op grond van deze algemene idee zal ik mijn gedachtegang in drie stappen verder ontwikkelen. Vooreerst zie ik een nieuwe structurele tegenstelling binnen de nationale contexten ontstaan, namelijk een tegenstelling tussen de winnaars en de verliezers van de denationalisering. Deze nieuwe structurele tegenstelling definieert volgens mij vandaag de mogelijkheden voor politieke mobiliseringsprocessen binnen de nationaal-politieke ruimten. Daarna zal ik de aard en de manier bespreken hoe men deze krachten binnen de nationale contexten zou kunnen mobiliseren. Ten-

slotte wil ik graag enkele voorwaarden die tot nationale verschillen in de algemene trends hebben geleid, nader toelichten.

Een nieuwe structurele tegenstelling tussen winnaars en verliezers van de denationalisatie

Mijn uitgangspunt is dat de globalisering of de denationalisatie niet voor alle individuen in de nationale ruimte dezelfde gevolgen heeft, maar dat ze winnaars en verliezers schept. Daarbij ga ik ervan uit, dat de categorieën van winnaars en verliezers niet samenvallen met de traditionele maatschappelijke tegenstellingen. Tot de verliezers behoren in het algemeen die mensen waarvan de levenskansen tot nu toe door de nationale grenzen beschermd en gegarandeerd werden en die nu met een beperking van hun handlungsruimte en hun levenskansen geconfronteerd worden. Tot de winnaars daarentegen behoren die mensen voor wie het globaliseringsproces nieuwe soorten van levenskansen verschaft in de vorm van verruimde handelingsmogelijkheden. Het doorslaggevend criterium bij het bepalen van de invloed die de open nationale grenzen hebben op de individuele kansen en levensstijlen is of iemand wel of niet over "exit- of ontsnapingskeuzen" in de breedste zin van het woord beschikt. Zoals Zygmunt Baumann (1998: 9) heeft waargenomen, worden deze mobiliteitskansen een beslissende maatschappelijke selectiefactor.¹

Ik wil graag toegeven dat de deskundigen het niet met elkaar eens zijn in welke mate de diverse vormen van denationalisering structurele veranderingen binnen de nationale staten scheppen. Nochtans zie ik ten minste drie mechanismen waarmee de globalisering bijdraagt aan het scheppen van winnaars en verliezers in het nationale raamwerk. Het eerste mechanisme verwijst naar de met de globalisering verbonden versterking van de economische concurrentiedruk. In eerste instantie werd deze veroorzaakt door een aantal veranderingen in de Amerikaanse economie die dan weer tijdens de voorbije jaren in de West-Europese landen een massale dereguleringsdruk hebben veroorzaakt. Dat leidde dan weer tot een dramatische erosie van diverse beschermde eigendomsrechten. Onder globalisering, zo stelt Herman Schwartz (2001), moet men in eerste instantie de erosie van politiek beveiligde eigendomsrechten en de ermee verbonden inkomensstromen verstaan. Door deze erosie worden in eerste instantie de individuen en de firma's die actief zijn in de tra-

ditionele ten aanzien "van de markt beschutte sectoren", getroffen, d.w.z. in die sectoren die na de jaren dertig door veel staatsingrijpen werden beschermd.² Deze maatregelen hadden tot doel om de inkomensstromen los te koppelen van de marktresultaten, om het even of het hier nu gaat om inkomen uit lonen of winsten.³ Het onderscheid dat Schwartz maakt tussen "voor de markt beschutte sectoren" enerzijds en de "aan de markt onderworpen sectoren" anderzijds stemt grotendeels overeen met het onderscheid tussen de "op de export georiënteerde" en de "binnenlandse markt georiënteerde sectoren".⁴ Door de internationale dereguleringsdruk verscherpen zich de tegenstellingen tussen beide sectoren. De aan de markt bloot gestelde ondernemingen proberen de marktdiscipline ook aan de firma's in de traditioneel beschutte sectoren op te dringen ten einde hun eigen productiekosten te verlagen en daardoor op de internationale markt competitief te blijven. De firma's in de traditionele beschutte sectoren daarentegen pogen de situatie die hun een rente verschaft, te verdedigen. De werknemers in de sectoren die aan de markt bloot gesteld zijn, hebben eveneens belang bij het verlagen van de productiekosten in hun sector, daar zij van hun sterke internationale concurrentiepositie afhankelijk zijn. De werknemers in de beschutte sectoren interesseren zich, evenals de bedrijven waarvoor ze werken, eveneens voor het behoud van de protectionistische maatregelen. Onder de globaliseringsdruk tekent zich aldus een *de klassen overstijgende sectorale tegenstelling* af. In elk geval blijft er een potentiële klassentegenstelling bestaan, daar de ondernemingen in beide sectoren er natuurlijk op uit zijn om hun productiekosten door controle over de loonkosten te verminderen. Tenslotte is nog van groot belang hoe men die tegenstellingen beleeft en waarneemt en welke factoren men als de oorzaken ervan ziet.

De immigratie naar West-Europa als gevolg van de open grenzen is de tweede factor die de culturele concurrentie voor de West-Europese volkeren verhoogt. In de West-Europese landen worden etnisch anders geaarde immigrantengroepen als een bedreiging voor de collectieve identiteit en van de levensstijl door de plaatselijke bevolking gezien. Daarbij hebben de regeringen van de immigratielanden aan de immigranten weliswaar geen politieke, maar wel in toenemende mate sociale rechten toegekend (Soysal 1994: 130), waardoor de gepercipieerde materiële concurrentie met de inlandse bevolking groter wordt. Het gevoel van culturele bedreiging wordt zeker niet

door alle bevolkingsgroepen in gelijke mate ervaren. Het individuele opleidingsniveau is hier de belangrijkste variabele. Opleiding heeft een "bevijsdende" werking, d.w.z. ze verandert de politieke waardeoriëntaties ten gunste van "libertaire" posities. Ze draagt bij tot culturele tolerantie en openheid en ze verschaft een vaardigheid die toegang verschaft tot andere culturen. Mensen met een gering opleidingsniveau zijn over het algemeen intoleranter en ze missen ook de instrumenten om de andere culturen te begrijpen (Lipset 1963). Daarbij komt nog dat bevolkingsgroepen met een laag opleidingsniveau zich in sterkere mate tegen de immigranten keren dan de geschoolde groepen, omdat ze vaak in dezelfde sociale toestand verkeren als de immigranten die ze op de arbeidsmarkt als directe concurrenten ervaren. Tenslotte is opleiding in het algemeen de centrale factor voor maatschappelijk succes en zijn de kansen van zij die niet over een minimale vorming beschikken erg beperkt. Weliswaar heeft dit alles minder met globalisering dan met de gelijktijdige processen van desindustrialisering en technologische verandering te maken, maar doorslaggevend is wel hoe de getroffen groepen het relatieve verlies van hun sociale kansen ervaren en wat ze als de oorzaken ervan zien.

Een derde mechanisme bij het wegvallen van de grenzen is de versterkte politieke concurrentie tussen enerzijds de nationale staten en anderzijds de supra- of internationale politieke actoren. Weliswaar loopt in de woorden van Michael Zürn (1998) de politiek niet alleen achter op de sociale denationalisering, maar wordt deze ook steeds diffuser. De nationale staat verliest een deel van zijn handelingsautonomie. Zo zijn praktisch alle waarnemers het erover eens dat door de opening van de kapitaalmarkten de mogelijkheden van de nationale staten om macro-economische maatregelen te nemen drastisch zijn verminderd. In Europa is dit opvallend omdat door de oprichting van de Europese Centrale Bank een autonome geld- en valutapolitiek niet meer mogelijk is. Dit verlies aan besturingscapaciteit van de nationale staat schept op zich ook weer winnaars en verliezers. Vooreerst zijn er de materiële verliezers doordat de verminderde autonomie van de nationale staat ook het openbaar bestuur verzwakt. Uiteraard blijft deze afbraak beperkt omdat de nationale staat als bestuursorgaan nog gedurende lange tijd een centrale rol zal spelen. Veel belangrijker zijn de baten en verliezen die uit diverse individuele

identificaties met de nationale gemeenschap voortvloeien. Gorenburg (2000) heeft ons op de rol van deze identificaties bij de ondersteuning van de nationale agenda opmerkzaam gemaakt. Individuen die zich met hun nationale gemeenschap verbonden voelen en door uitsluitingsnormen beschermd weten, zullen een verzwakking van de nationale instellingen als een verlies ervaren. Omgekeerd zullen individuen die zich met universalistische normen verbonden voelen, de verzwakking van de nationale staatsinstellingen voor alles als een winst ervaren, zeker wanneer dit gepaard gaat met een versterking van de supranationale politieke instellingen.⁵ De traditionele gebruiken, de nationale taal en de religieuze overtuigingen spelen hier, evenals de binding met gesloten c.q. kosmopolitische (transnationale) individuele netwerken, ook een belangrijke rol.⁶

Staat u mij toe dat ik op dit punt gekomen mijn argumentatie *samenvat*. Tot de vermoedelijke winnaars van de globalisering in de West-Europese landen behoren vooreerst de ondernemers en de gekwalificeerde werknemers in sectoren die open staan voor de markt, evenals alle kosmopolitische burgers die zich verbonden voelen met de wereld. Tot de vermoedelijk talrijke verliezers behoren daarentegen de ondernemers en de gekwalificeerde werknemers in de beschutte sectoren, plus alle ongekwalificeerde werknemers en burgers die zich met de nationale gemeenschap eng verbonden voelen.⁷ De theorie van het realistische groepsconflict stelt dat de door de verliezers waargenomen bedreiging en de ermee verbonden attitudes een werkelijke kern van waarheid bezitten en dus geen illusies zijn of op een verkeerde voorstelling van zaken berusten. Daarom ga ik ervan uit dat de ervaren materiële en culturele bedreiging zich nauwelijks van de individuele waarneming laat scheiden.⁸ Zoals Martin Kohli (2000: 118) argumenteert zijn identiteiten en belangen motiverende factoren die elkaar wederzijds versterken.

De nieuwe groepen verliezers en winnaars van de globalisering vormen politieke krachten die zich in diverse politieke projecten kunnen articuleren. De meerdimensionale factoren die de individuele kosten en mogelijkheden van de wereldmarkt bepalen, laten zien dat de zich vormende politieke krachten heterogeen samengesteld zijn. Men ziet geen homogene groepen van winnaars of verliezers binnen één nationale ruimte. Daarbij groepe-

ren deze potentiële krachten zich niet langs de oude politieke breuklijnen die ooit aan de basis van de oorspronkelijke politieke organisaties lagen, wat betekent dat de nationale politieke actoren ze moeilijk kunnen vertegenwoordigen. Daarbij komt nog dat de winnaars en verliezers per land variëren, wat hun organisatie op supranationaal vlak, bij voorbeeld in de EU, bemoeilijkt. Indien we met een nieuw "kritisch knooppunt" in de historische ontwikkeling te maken hebben waarvoor zich een nieuwe structurele tegenstelling vormt, dan zal de politieke articulatie van de nieuwe tegenstelling tot een fundamentele herstructurering van het politieke krachtenveld in de diverse nationale staten leiden. Kortom, een herstructurering binnen de politieke systemen is op til, daar die systemen voor de articulatie van de nieuwe tegenstelling nog een relevante context zullen blijven.

De politieke articulatie van de nieuwe structurele tegenstellingen

Ik denk dat het verdampen van de nationale grenzen de politieke betekenis ervan op paradoxale wijze heeft versterkt. Naarmate de nationale grenzen in vraag worden gesteld en dus niet meer als vanzelfsprekend worden ervaren, zullen deze juist aan politieke betekenis winnen. Of juist gesteld, uit de herstructurering van de nationale grenzen ontstaat de mogelijkheid voor een *sectoralisering* en *etnisering* van de politiek (Baide 1997), waardoor de betekenis van het onderscheid tussen de economische en de culturele (en eveneens nationale en etnische) sectoren bij de verdeling van de middelen, bij de vorming van identiteiten en van de politieke mobilisering versterkt wordt. Wat de etnisering van de politiek betreft, zo voorspelt de theorie van de etnische concurrentie, zullen de dominante groepen als gevolg van de toegenomen bedreiging met exclusieve maatregelen reageren (Olzak 1992: 33). We kunnen gerust aannemen dat de verliezers van de open nationale grenzen zich tegen de toenemende concurrentie zullen trachten te beschermen door middel van protectionistische maatregelen en door het *benadrukken van de nationale onafhankelijkheid*. De winnaars die van de toenemende concurrentie profiteren, zullen daarentegen de open grenzen en de internationale integratie ondersteunen. Ik zou dit potentiële conflict tussen winnaars en verliezers van de open nationale grenzen voorlopig hier als de tegenstelling tussen *integratie en afscherming* willen omschrijven.⁹

De discussie over de politieke articulatie van de nieuwe tegenstelling wil ik in tweeërlei opzichten verduidelijken. Vooreerst ga ik ervan uit dat de nieuwe tegenstelling zowel een *economische* als een *culturele* dimensie heeft en dat men in beide dimensies een open of integrerende positie moet onderscheiden van een defensieve of protectionistische positie. Op economisch vlak staat het *neoliberale* pleidooi voor vrijhandel tegenover dat voor *bescherming van de nationale markten*. Op sociaal-cultureel vlak contrasteert een universalistische of multiculturele positie met de verdediging van nationale culturele waarden en ook met de liberale, democratische en sociale grondrechten van de nationale bevolking. Een oriëntatie op één van deze dimensies valt niet noodzakelijk samen want de dimensies ontlopen in concreto elkaar slechts in geringe mate.

Ten tweede moet het concept integratie worden gepreciseerd. Bij versterkte integratie kan het gaan om een snelle opruiming van de grenzen en andere hinderpalen voor de internationale concurrentie, dus om datgene wat Fritz Scharpf (1999: 45) de "*negatieve integratie*" heeft genoemd. Onder integratie kan men ook een proces van "*positieve integratie*" of van reconstructie van een supranationale systeemregulering verstaan. Scharpf heeft dit onderscheid met betrekking tot de economische dimensie ingevoerd. Maar men kan dit ook op de culturele sector toepassen. "*Negatieve integratie*" in culturele zin betekent immers culturele ontdifferentiatie met als resultaat een culturele standaardisering die mogelijkwijze leidt tot een veramerikanisering of tot een verdere verspreiding van de Westerse levensstijl en politieke opvattingen over de hele aardbol. "*Positieve integratie*" zou betrekking hebben op het invoeren van een supranationaal reguleringssysteem dat zich de vreedzame coëxistentie van een multiculturele maatschappij kan veroorloven. In de Europese context kan hier de schepping van een specifiek Europese identiteit worden bedoeld die met ondergeschikte territoriale identiteiten kan samenleven. Als we deze elementen combineren, zien we een typologie ontstaan met nieuwe mogelijke posities rond de tegenstelling tussen integratie en afscherming. Deze typologie biedt een reeks van mogelijke interpretatieve kaders die de politici bij de articulatie van de nieuwe tegenstelling kunnen gebruiken. Combinaties hiervan, zoals ik later zal laten zien, heb ik illustratief gebruikt. Soms ontbreken mij de concrete voorbeelden.

Culturele dimensie	Positieve integratie	Economische dimensie Negatieve integratie	Afgrenzing
Positieve integratie	<i>Nieuw Links</i> - supranationale democratische controle - vorming van supranationale identiteit	<i>Derde Weg</i>	<i>Communistisch Links</i> - economische protectionisme - multiculturalisme
Negatieve integratie		<i>Neoliberalisme</i> - onbegrensde concurrentie - culturele homogenisering	<i>Nieuw radikaal Rechts</i> ("succesvolle formule") - economisch liberalisme - culturele verdediging
Afgrenzing		<i>Nieuw radikaal Rechts</i> - economisch protectionisme - culturele verdediging	

Bekijken we eerst wat nauwkeuriger hoe de gevestigde politieke actoren met deze veronderstelde tegenstelling pogen om te gaan. De grote politieke partijen hebben wat dat betreft reeds eerder een nogal ongedifferentieerde positie ingenomen. Ze zijn onzeker, 1) omdat ze ten aanzien van het vraagstuk van de integratie intern verdeeld zijn, 2) omdat ze als Europese families verdeeld zijn op grond van hun verschillende inbedding in de tegenwoordige nationale politieke configuraties en 3) omdat ze niet bij machte zijn om te kiezen voor het vormen van een duurzame alliantie rond de verschillende sectorale en culturele belangen. Als gevolg hiervan worden de attitudes van de bevolking door de grote politieke partijen niet duidelijk gestructureerd. In het algemeen neigen de grote politieke partijen van zowel Rechts als Links toch ernaar om het economisch proces van denationalisatie niet alleen als onvermijdelijk te zien, maar ook als voordelig voor het behoud van de gevestigde posities. Zo heeft een analyse van de grote partijfamilies op EU-niveau – de sociaal-democraten, de liberalen en de christen-democraten – in de periode van 1976 tot 1994 aangetoond (Hix 1999) dat alle drie de stromingen neigen tot een gematigde positie ten gunste van de integratie.

Ik vermoed dat in West-Europa 1) de grote partijen in het algemeen geneigd zijn om een programma voor de winnaars te formuleren, d.w.z. een programma dat voor de bevordering van de economische en culturele integratie opkomt, en dat 2) de grote rechtse partijen de "negatieve integratie" bevoorrecht, terwijl de grote linkse partijen stappen in de richting van een "positieve integra-

tie" ondersteunen. Deze hypothese gaat ervan uit dat Links en Rechts geenszins achterhaalde begrippen zijn en dat de nieuwe tegenstelling, zoals dat reeds met de tegenstelling tussen autoritaire en libertaire waarden (Kitschelt 1994; Kriesi 1998) is gebeurd, in de links-rechts-tegenstelling kan worden ondergebracht en daardoor weer kan worden geherformuleerd.

Volgens mij heeft de Britse Labour Party met haar "Derde Weg" een belangrijke poging ondernomen om de problemen die voortvloeien uit de nieuwe tegenstelling op te lossen. Anthony Giddens (1998: 26) wil hier een nieuw "raamwerk (scheppen) voor overwegingen en beleidsformuleringen, die de sociaal-democratie zien aan te passen aan de veranderingen van de voorbije drie decennia." Het concept van de Derde Weg vormt ook het uitgangspunt voor de debatten in andere landen, in het bijzonder in Duitsland. Twee aspecten lijken alle versies van de Derde Weg gemeenschappelijk te hebben: 1) het sociaal-culturele aspect van een nieuwe conceptualisering van het begrip gemeenschap en van natie en staatsburgerschap in een zich globaliserende wereld, en 2) de nieuwe houding van Links met betrekking tot het neoliberale economisch programma. De Derde Weg neemt de globalisering ernstig, kiest voor een positieve instelling tegenover de globalisering en tracht een liberaal standpunt over de vrijhandel te combineren met een linkse voorkeur voor sociale rechtvaardigheid. Globalisering ernstig nemen betekent voor de architecten van de Derde Weg ook het ontwikkelen van stappen voor een "positieve integratie" door te kiezen voor een globale economische sturing, globaal milieuma-

nagement, regulering van de ondernemersmacht, wapencontrole en stimulering van transnationale democratie. De herformulering van linkse basisinstellingen neemt hier communautaire vormen aan, want De Derde Weg verwerpt een alomvattend etatisme in economie en maatschappij ten gunste van een actieve, zichzelf regulerende burgermaatschappij.¹⁰ Het programma van de Derde Weg, zoals Bernhard Wessels (2001) terecht beklemtoont, is ook een poging tot het formuleren van een strategie om de sociaal-democratische partijen onder radicaal veranderde omstandigheden toe te staan verkiezingen te winnen. Voor Blairs strategie Philip Gould (1998) moest de strategie van de Derde Weg de Labour Party toestaan om het verloren contact met de kiezers te herstellen.

Uit de onbesliste houding van de grote politieke partijen en hun neiging op gematigde wijze voor de winnaars te kiezen kan men twee conclusies trekken: 1) het zijn de *perifere politieke actoren* – politieke partijen, belangenverenigingen en sociale bewegingen –, die vandaag een programma voor de verliezers formuleren, waarbij 2) de *perifere rechtse actoren* voor meer culturele bescherming en de *perifere linkse actoren* (meer dan de centrale actoren van links en rechts) voor meer *economische* afgrenzing c.q. voor meer positieve integratie op *economisch vlak* opkomen. Het euro-scepticisme wordt daarom vooral door de perifere linkse en rechtse partijen en in minder mate door de centrale partijen vertegenwoordigd. Het laatste EU-referendum in Ierland illustreert dat gegeven trouwens goed.¹¹

Belangrijk is dat de *bewegingen van nationaal-conservatief Rechts* een ideologisch pakket hebben samengesteld dat tot nu toe het succesvolste aan de belangen en de angsten van de verliezers heeft geappelleerd. Het centrale kenmerk van Nieuw Rechts is zijn *vreemdelingenhaat* of zelfs zijn racisme. Dat uit zich in de oppositie tegen de aanwezigheid van immigranten in West-Europa en in zijn *populistisch appèl* aan het wijd verspreide ressentiment tegen de grote politieke partijen en de gevestigde politieke elites. Conservatief Nieuw Rechts is eenduidig defensief voor wat betreft de sociaal-culturele dimensie. Tegelijk is dit soort Nieuw Rechts populistisch in zijn instrumentalisering van angstgevoelens en ontgoochelingen. In zijn appèl vertrouwt het op het vermeende gezond verstand van de man in de straat. Dit Nieuw Rechts bouwt voort op de angsten van de verliezers voor het wegvallen van de nationale grenzen en het gelooft

in eenvoudige oplossingen. Dit “*ationale populisme*” treft men aan bij alle nieuw-conservatieve rechtse organisaties in West-Europa, maar zijn ideologie bevat echter vaak ook neoliberale elementen (Betz 1991, 1993). Enkele van deze organisaties propageren de individuele capaciteiten, de vrije markt en een drastische vermindering van het staatsingrijpen in de economie. Herbert Kitschelt (1995) meent dat niet alle, wel echter de meest succesvolle radicale rechtse partijen, deze elementen combineren. Naar zijn mening is de combinatie van nationaal populisme met neoliberale elementen een “*succesformule*” die deze partijen toestaat een kiesalliantie van de verliezers uit de ondergaande middenklassen met de verliezers uit de ongeschoolde arbeidersklasse te smeden.

Het succes van de nationaal-conservatieve formule oefent een *sterke aantrekkingskracht* uit op de *centrale partijen van de rechterzijde* en draagt bij tot de ontbinding van het rechtse kamp. De opgang van de Oostenrijkse FPÖ en van de Zwitserse *Volkspartei* illustreert dit gegeven. In beide gevallen heeft zich een grote partij van het rechtse kamp geradicaliseerd en een programma aangenomen dat nationaal-populistische elementen met neoliberale ideeën vermengd heeft. Het economisch liberalisme richt zich vooral tegen de nationale welvaartsstaat, maar ook tegen alle pogingen om een supranationale controle over de nationale politiek in te voeren. Het liberalisme van deze geradicaliseerde partijen uit het rechtse kamp biedt geen antwoord op de negatieve integratie, d.w.z. het verzet zich hoegenaamd niet tegen het opruimen van de nationale hinderpalen voor de vrijhandel of tegen het ontstaan van geïntegreerde financiële markten. Deze specifieke mengeling van liberalisme met vreemdelingenhaat beantwoordt aan een nieuwe vorm van *sociaal-darwinisme* – de heerschappij van de sterken die pogen de voorrechten van de autochtone bevolking tegen alle politieke en andere inmengingen van buitenaf te verdedigen.

Aan de linkerzijde vinden we eveneens perifere politieke actoren die, hoewel tot nu toe met minder succes dan de rechtsradicalen, de verliezers verdedigen. Daar waar *oud communistisch links* nog bestaat neigt het naar economisch, maar niet naar cultureel protectionisme. Zo hebben de Franse communisten en de *Mouvement des Citoyens* (een beweging van afgescheiden socialisten onder leiding van Jean-Pierre Chevènement) in 1992 bij voorbeeld het Verdrag van Maastricht bestreden, maar tegelijk hebben ze ook tegen het racisme van het *Front National* gemobiliseerd. Nieuw Links,

d.w.z. de Groenen en de restanten van de nieuwe sociale bewegingen van de jaren zeventig en tachtig, evenals een nieuw type van transnationale sociale bewegingen, neigen eerder naar het accepteren van het verschijnsel van de globalisering en mobiliseren voor een "positieve integratie", zowel economisch (door de Tobin-taks) als cultureel (voor de uitbreiding van de mensenrechten). Democratisering van het supranationale regime en het promoten van de economische integratie onder sociale, culturele en politieke controle zijn de sleutelementen van hun programma (Ayres 2001: 56). Terwijl de zegevierende formule van de rechterzijde economisch liberalisme (d.w.z. negatieve integratie) met cultureel protectionisme combineert, blijkt de succesformule van de linkerzijde een combinatie van gematigd economisch liberalisme met een volledige ondersteuning van de positieve integratie in cultureel, sociaal en politiek opzicht te zijn. Het resultaat van deze herstructurering van de politieke ruimte is weliswaar nog in verregaande mate onbestemd. Hoe de nationale politieke ruimte in de individuele landen zich in concreto zal omvormen, hangt enerzijds af van de aanpassingscapaciteit van de gevestigde en van de mobilisatiecapaciteit van de nieuwe politieke actoren, en anderzijds van de nationale omgevingsvoorwaarden.

De politieke context van de herstructurering van de nationale ruimte

Hier speelt opnieuw een reeks van factoren een rol. De belangrijkste factor schijnt me hier de samenhang tussen de sterkte van de traditionele politieke tegenstellingen in verhouding tot de nieuwe tegenstelling te zijn (zie Bartolini en Mair 1990; Kriesi en Duyvendak 1995). Hoe sterker de traditionele tegenstellingen zijn, des te geringer zijn de kansen van de nieuwe tegenstelling om het nationale politieke landschap te herstructureren. Om het eenvoudig uit te drukken: in een land zoals Noord-Ierland, waar confessionele conflicten de nationale politiek domineren, zal de nieuwe tegenstelling tussen winnaars en verliezers slechts een ondergeschikte rol spelen. In een dergelijke situatie zal de nieuwe tegenstelling door de tegenstanders in het traditionele conflict worden geïnstrumentaliseerd en de nieuwe tegenstelling zal nauwelijks in staat zijn tot een herstructurering van de nationale politiek. Volgens deze hypothese is er sprake van een nul-somverhouding tussen de sterke traditionele conflicten en het nieuwe structurele conflict. Dit

argument gaat ook op voor individuele aspecten binnen een nationale context: hoe sterker de burgers binnen een nationale ruimte nog georganiseerd zijn in traditionele politieke organisaties, zoals partijen, vakbonden, belangengroepen, maar ook in kerken en de daarmee verbonden confessionele organisaties, des te minder zullen ze zich door de nieuwe tegenstelling die door het openen van de nationale grenzen zijn ontstaan, laten mobiliseren.

Het niveau van economische ontwikkeling vormt in deze context een tweede wezenlijke factor: we mogen aannemen dat het nieuwe conflict in economisch hoog ontwikkelde landen nogal geprononceerd zal zijn,

- omdat het traditionele klassenconflict in deze landen naar pacificatie tendeeert;
- omdat de economische mogelijkheden in deze landen migranten uit minder ontwikkelde landen zullen aantrekken, wat tot een toename van etnische concurrentie en tot defensieve reacties van de kant van de inlandse bevolking aanleiding zal geven;
- en omdat voor de hoger ontwikkelde landen met een bevoorrechte bevolking een dergelijke vorm van supranationale regulering met grote waarschijnlijkheid op een verdeling van de nationale economische voordelen met de minder bevoorrechte volkeren zal vooruitlopen.

Voor de economisch minder ontwikkelde landen daarentegen biedt de opening der grenzen nieuwe mogelijkheden om de leidende naties economisch, sociaal en politiek in te halen. Zo beschouwen de landen in Zuid-Europa de Europese integratie als een kans om de nationale problemen die ze tot nu toe niet zelf konden oplossen, aan te pakken (Haller 1999: 274). De Europese integratie kan hun economieën en hun democratische instellingen mogelijkwijze versterken. Voor Oost-Europa, Turkije en voor de landen in het zuiden van de Middellandse Zee dient de opening naar Europa hetzelfde doel. Deze omstandigheid zwakt de nieuwe tegenstelling in deze landen af. Analoge verhoudingen laten zich ook tussen de regio's binnen individuele nationale staten opmerken. Zo toont bijvoorbeeld de opkomst van de Lega Nord dat de nieuwe tegenstelling in het noorden van Italië veel sterker is dan in het zuiden.

Ten derde zal de invloed van het economisch ontwikkelingsniveau in een land gemodificeerd wor-

den door de *erfenis van compenserende aanpassingsstrategieën*. Zo hebben de kleine landen van West-Europa een lange traditie van economisch liberalisme en van integratie in de wereldmarkt. Door interne compensatiestrategieën hebben deze landen lange tijd met succes deze weg kunnen volgen (Katzenstein 1985). Deze strategieën impliceren nu niet alleen de afbouw van de sociale welvaartsstaat, maar ook maatregelen ter bescherming van de op de binnenlandse markt georiënteerde sectoren. Dergelijke maatregelen speelden vooral in de "liberaal-conservatieve" variant van het democratisch corporatisme een centrale rol. Zwitserland was hiervan een karakteristiek geval (Mach 2001). Door de globalisering kwamen deze aanpassingsstrategieën bijzonder sterk onder druk te staan, hetgeen in bijvoorbeeld Zwitserland bijdroeg aan het scheppen van een groot potentieel van verliezers.

Ook van belang zijn de economische conjunctuur en het aantal immigranten voor de ontwikkeling van een nieuwe tegenstelling. Zoals Quillian (1995) aan de hand van data uit de Eurobarometer heeft aangetoond, nemen de etnische vooroordelen van de binnenlandse bevolking ten aanzien van buitenlanders toe naarmate de autochtone bevolking zich meer door buitenlanders bedreigd voelt. Dit laatste staat dan weer in functie van de economische toestand en het aantal buitenlanders. De vooroordelen tegen buitenlanders zijn des te sterker verspreid naarmate de economische toestand ongunstiger en het aantal immigranten groter is.

De invloed van de open grenzen zal echter ook gemodificeerd worden door het *sociaal-culturele erfgoed*, dat zich in het bijzonder in de conceptualisering van de politieke gemeenschap, van de nationaliteit en van het staatsburgerschap uitdrukt. Hier laten zich ten minste drie modellen van staatsburgerschap en van nationaliteit onderscheiden, nl. een "differentialistische" c.q. "etnische", een "universalistische" c.q. "republikeinse" en een "multicultureel" model. Deze modellen verschillen duidelijk met betrekking tot de mate van openheid en integrerende capaciteit (Koopmans en Kriesi 1997). We kunnen stellen dat het differentialistische c.q. etnische, maar ook het republikeinse model dat de culturele verschillen tussen de autochtone bevolking en de immigranten benadrukt, eerder dan het multiculturele model tot de verscherping van de nieuwe tegenstelling zal bijdragen.

Combineert men nu economische en culturele omgevingsfactoren, dan kan de nieuwe tegenstelling in deze hoog ontwikkelde landen vermoedelijk bijzonder explosief worden indien ze met een traditie van economische openheid én sociaal-culturele geslotenheid samenvalt. Zo een combinatie veroorzaakt sterke spanningen die moeilijk op te lossen zijn wanneer behalve de economische daarbij ook nog eens de politieke, culturele en sociale grenzen in toenemende mate open gaan én de traditionele aanpassingsstrategieën niet meer werken. Een dergelijke combinatie vindt men in bijvoorbeeld Zwitserland en in Vlaanderen terug. In beide gevallen is hier sprake van een uitgesproken polarisering ten aanzien van het vraagstuk van de internationale integratie.

Vorm en resultaat van het politieke herstructureeringsproces zullen ook door de politieke instellingen van de nationale staat bepaald worden. *Institutionele toegankelijkheid* is hier een belangrijke determinant voor de vorm van het veranderingsproces. Politieke systemen die door de exclusieve strategieën van de centrale politieke partijen een meerderheidsdemocratie werden, lopen het risico te radicaliseren als gevolg van een te hoge conflictintensiteit bij het herstructureeringsproces. Politieke systemen waarvan de instellingen de deling van politieke macht toestaan, beleven daarentegen allicht een vreedzamere en graduelere verandering. Dientengevolge verwachten we ook een substitutieve samenhang tussen het integratietalent van de centrale politieke partijen en het niveau van radicalisering van het veranderingsproces.

Nieuwe partijen kunnen in een consensusdemocratie gemakkelijker doorbreken dan in een meerderheidsdemocratie. In zulke democratieën profiteren ze niet alleen van een gemakkelijke institutionele toegang (bijvoorbeeld op grond van het proportioneel kiesrecht of van regeringen op meerdere niveaus), maar ook van de kartelafspraken tussen de centrale partijen en de sociale partners. Grote coalities lokken bijvoorbeeld een mobilisering van nieuwe linkse en rechtse partijen uit. Zo moet men het vroegere succes van de Duitse neofascistische NPD in de late jaren zestig grotendeels begrijpen als een reactie op de grote coalitie tussen CDU en SPD. Toen de concurrentie tussen de beide centrale partijen hersteld werd, verdween de NPD weer van de scène. Op gelijkaardige manier hebben de rechtseradicalen partijen hun kans in de kleine West-Europese landen gegrepen. Deze landen stonden als eerste model voor Lijpharts (1999) "consensusdemocratie".

Haiders *Freiheitspartei* (FPÖ) profiteerde vooral van haar oppositie tegen het “Lager”¹² – de mentaliteit in Oostenrijk (Plasser en Ulram 2000) –; het Vlaams Blok mobiliseerde tegen de gecompliceerde, “verzuilde” structuur in België (Billiet en Swyngedouw 1999: 168; Billiet 1998: 189) en de Zwitserse SVP keerde zich tegen de Zwitserse *Konkordanzregierung*.¹³

Tenslotte zal de herstructurering van de nationale politieke ruimte ook worden bepaald door de manier waarop de grenzen worden opgeheven en waarop nieuwe zullen ontstaan. In de Europese context hangt daarbij veel af van de vorm die de EU zal aannemen en van de mogelijkheden om politieke alternatieven op Europees niveau te realiseren. Bartolini (2000: 11) meent hier dat de Europese integratie tot de destructureering van de nationale conflict- en partijstructuren zal bijdragen, zonder echter zelf bij te dragen tot een stevigere basis voor een structurering van de politieke alternatieven op supranationaal niveau. Dat geldt des te meer voor het mondiale niveau, waar een equivalent voor de nationale politieke gemeenschap in grote mate ontbreekt. Ondanks deze ontbrekende alternatieven blijft de nationale staat nog altijd de relevante context voor de structurering van politieke keuzen.

Slot

Het spreekt vanzelf dat de hier gepresenteerde argumentatie voorlopig een zeer speculatief karakter heeft. Ik ga er echter vanuit dat de hypothesen en vermoedens die ik in de loop van mijn betoog heb geschetst, in principe door middel van drie soorten analyses te toetsen zijn:

- door een vergelijkende analyse van de veranderingen in het politiek aanbod van de nationale partijen en van hun strategische positionering met betrekking tot de hier geschetste samenhangen. Men kan denken aan een analyse van de partijprogramma’s;
- door een vergelijkende analyse van de veranderingen in de politieke vraag van de kant van de burgers in de desbetreffende landen – hun voorkeuren, identiteiten en levenswijzen – aan de hand van een (her-)analyse van de beschikbare enquêtegegevens, in het bijzonder van de data van de *Eurobarometer*;
- en tenslotte door het samenbrengen van deze beide analyses in een multilevel design, waarin het politiek aanbod samen met andere kenmerken

van de nationale omgeving als contextuele beweegredenen in de analyse van de individuele houdingen en gedragingen worden ingevoerd.

Tot hier heb ik me nog niet aan deze omvangrijke opgave gewaagd. Gezien het groot aantal relevante variabelen zal een dergelijke toetsing niet gemakkelijk zijn. De opgave zal daarbij nog bemoeilijkt worden doordat de mengeling van contextuele voorwaarden en individuele kenmerken die de herstructurering in een gegeven land bepalen, specifiek nationaal zijn. Mocht de hier voorgestelde interpretatie aanspreken, dan moet men in het oog houden dat in alle landen van West-Europa (en ver daarbuiten) en spijts alle nationale verschillen, overal dezelfde krachten aan het werk zijn. Het zijn de oplossingen voor deze gemeenschappelijke uitdaging die van het ene tot het andere land verschillen, omdat die afhankelijk zijn van de configuratie van de traditionele breuklijnen, van het niveau van de nationale economische ontwikkeling, van de nationale culturele veranderingen, van de nationale instellingen en van de strategieën van de verschillende nationale politieke actoren.

(vertaling: André Mommen)

NOTEN:

1. Er bestaan sociaal mobiele groepen die convertibele middelen bezitten die hen de keuze bieden om af te haken, en er zijn andere groepen die (cultureel en structureel) opgesloten zitten, omdat zij niet over dergelijke middelen beschikken.
2. Daartoe behoren instrumenten als handelsbeperkingen, minimumlonen, gecentraliseerde loononderhandelingen, productieregulerings, ruimtelijke ordening, afstaan van marktcontrole aan producentengroepen en regelingen van de welvaartsstaat.
3. Decommodificatie beperkt zich niet alleen tot de prestaties van de welvaartsstaat. Indien deze laatste de marktmechanismen deels of geheel buiten werking stellen, bieden de overheidsregelingen een breed palet van eigendomsrechten voor werknemers en eigenaren. Getroffen werden vooral de diensten zoals de telecommunicatie, het openbaar vervoer, de energie- en waterwinning, evenals de detailhandel en ook de bouwnijverheid.
4. Schwartz benadrukt duidelijk het onderscheid tussen de beide classificaties. Ze op gelijke voet stellen is naar zijn smaak verwarrend, vooral doordat naar zijn inzicht nauwelijks een goed of een dienstprestatie principieel aan

- de internationale handel onttrokken kan worden. Daarbij komt ook dat hij de niet afschrijfbaar investeringen in de van marktwerking beschutte sectoren voor een centraal probleem houdt, dat niets met de traditionele opportuniteitskosten van de op de export gerichte sectoren te maken heeft. Voor een gelijkaardige argumentatie, zie Frieden (1991: 440): "The principal beneficiaries of the broad economic trends of the last two decades have been internationally oriented firms and the financial services industries; the principal losers have been nationally based industrial firms"; eveneens Frieden en Rogowski (1996: 46): "... exogenous easing of trade will be associated with demands of protection from the relatively uncompetitive groups".
5. Voor het onderscheid tussen uitsluitingsnormen ("norms of exclusion") en universalistische normen, zie Hardin (1995, hoofdstuk 4 en volgende).
 6. Traditioneel was de opname in kosmopolitische netwerken een zaak van kleine elites. Vandaag echter is de jet set niet meer één enkele groep die zich traditioneel vormt en identiteiten ontwikkelt die met territoriaal nauw omschreven identiteiten rivaliseren (Baide 1997: 453 e.v.).
 7. De driedelige classificatie die gebaseerd is op een combinatie van het behoren tot een sector en van kwalificatieniveaus herinnert aan de sectorale conflicten die Iversen (1999: 97) op basis van structurele algemene regels onderscheidt met betrekking tot het militeren bij loonconflicten. Deze analogie is niet toevallig, maar geheel en al gewild. Het onderscheid tussen op de export gerichte en op de binnenlandse markt gerichte sectoren wordt in een gelijkaardige samenhang ook door Hix (1999: 76) beklemtoond. Hiscox (2001) toont daarbij aan dat wereldwijd een tendens tot lagere factormobiliteit bestaat, wat sectorale verschillen op kosten van klassenverschillen tendentieel versterkt.
 8. Bobo (1999: 457): "... the melding of group identity, affect, and the interests in most real-world situations of racial stratification make the now conventional dichotomous opposition of 'realistic group conflict versus prejudice' empirically nonsensical."
 9. Bartolini (2000) spreekt van een tegenstelling tussen integratie en onafhankelijkheid.
 10. "Das Zielbild ist die Wiederherstellung einer aktiven Gesellschaft freier und gleicher Bürger, die auf der Würde aller Menschen, gegenseitiger Toleranz sowie der freundlichen Austragung von Konflikten beruht und in der die Tugenden von Fürsorge und Teilen, von sozialer Gerechtigkeit und gemeinschaftsbezogener Verantwortung einen festen Platz haben." (Vorländer 2001: 20).
 11. De *Neue Zürcher Zeitung*, *Internationale Ausgabe*, nr. 132, van maandag 11 juni, 2001, blz. 4, schrijft onder de kop 'Katerstimmung in Irland. Suche nach Gründen für die Ablehnung des Nizza-Vertrags': "Die etablierten Parteien sind offensichtlich verängstigt, denn die Sieger bilden plötzlich eine Art aussenparlamentarischer Koalition, deren Gespür für die Volksstimmung offenkundig treffsicher ist: Die Grünen und Sinn Fein (die zusammen 3 Abgeordnete von 166 stellen) haben eine politische Plattform gezimmt, die angesichts der andauernden Korruptionsbefunde unter den etablierten Parteien durchaus ernst zu nehmen ist."
 12. Oostenrijk werd voorheen bijna altijd geregeerd door een grote coalitie van SPÖ en ÖVP, waarbij deze partijen alle belangrijke functies in het staatsapparaat en in de omvangrijke staatssector onder elkaar verdeelden (nvdr).
 13. In Zwitserland zijn alle grote partijen in de confederale regering vertegenwoordigd, dus ook de SVP (nvdr).

literatuur

- Ayres, Jeffery M. 2001. "Transnational political processes and contention against the global economy", *Mobilization* 6, 1, Spring : 55-68.
- Baide, Bertrand 1997. Le jeu triangulaire, pp. 447-462 in *Sociologie des nationalismes*, onder red. van Pierre Birnbaum. Parijs: PUF.
- Bartolini, Stefano 2000. *National cleavage structures and the integration issue dimension*. Paper presented at the Colloque – Science Po, L'intégration européenne: entre emergence institutionnelle et recomposition de l'Etat. Paris 26-27 Mai.
- Bartolini, Stefano en Peter Mair 1990. *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baumann, Zygmunt 1998. *Globalization. The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Beisheim, Marianne, Sabine Dreher, Gregor Walter, Bernhard Zangl en Michael Zürn 1999. *Im Zeitalter der Globalisierung? Thesen und Daten zur gesellschaftlichen und politischen Denationalisierung*. Baden-Baden: Nomos-Verlag.
- Betz, Hans-Georg 1991. "Radikal rechtspopulistische Parteien in Westeuropa". *Aus Politik und Zeitgeschichte* B44/91, 25: 3-14
- Betz, Hans-Georg 1993. "The New Politics of Resentment: Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe", *Comparative Politics* 25: 413-427.
- Billiet, Jaak 1998. "Qui vote pour le Vlaams Blok?", pp. 181-201 in *L'extrême droite en France et en Belgique*, onder red. van P. Delwit en J.M. De Waele, Editions Complexes.
- Billiet, Jaak en Marc Swyngedouw 1999. "Les caractéristiques culturelles des électeurs en Flandre", pp. 161-195 in *Des élections en l'œil*, onder red. van A. Frogner en A.M. Aish-Van Vaerenberg, Bruxelles: De Boeck Université.
- Bobo, Lawrence D. 1999. "Prejudice as group position: micro-foundations of a sociological approach to racism and race relations", *Journal of Social Issues* 55: 445-472.
- Della Porta, Dontella, Hanspeter Kriesi en Dieter Rucht (eds.) 1999. *Social Movements in a Globalizing World*. Londen: Macmillan.

- Frieden, Jeffrey A. 1991. "Invested interests: the politics of national economic policies in a world of global finance", *International Organization* 45, 4, Autumn: 425-51.
- Frieden, Jeffrey A. en Ronald Rogowski 1996. "The impact of the international economy on national policies: an analytical overview", pp. 25-47 in *Internationalization and domestic politics*, onder red. van Robert O. Keohane en Helen V. Milner, Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony 2000. *The Third Way and its Critics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony 1998. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Gorenburg, Dmitry 2000. "Not with one voice. An Explanation of Intragroup Variation in Nationalist Sentiment", *World Politics* 23, October: 115-42.
- Gould, Philip 1998. *The unfinished revolution. How the modernisers saved the Labour Party*. Londen: Abacus.
- Haller, Max 1999. "Voiceless Submission or Deliberate Choice? European Integration and the Relation between National and European Identity", pp. 263-296 in *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, onder red. van Hanspeter Kriesi, Klaus Armingeon, Hannes Siegrist en Andreas Wimmer. Chur: Verlag Rüegger.
- Hardin, Russell 1995. *One for all. The logic of group conflict*. Princeton: Princeton University Press.
- Held, David, Anthony McGrew, David Goldblatt en Jonathan Perraton 1999. *Global Transformations*. Cambridge: Polity Press.
- Hiscox, Michael J. 2001. "Class versus industry cleavages: inter-industry factor mobility and the politics of trade", *International Organization*, 55, 1, Winter : 1-46.
- Hix, S. 1999. "Dimensions and Alignments in European Union Politics: Cognitive Constraints and Partisan Responses", *European Journal of Political Research* 35, 1: 69-106.
- Iversen, Torben 1999. *Contested economic institutions. The politics of macroeconomics and wage bargaining in advanced democracies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Katzenstein, Peter J. 1985. *Small States in World Markets*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.
- Kitschelt, Herbert 1994. *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitschelt, Herbert, in samenwerking met Anthony J. McGann 1995. *The Radical Right in Western Europe. A Comparative Analysis*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kohli, Martin 2000. "The battlegrounds of European identity", *European societies*, 2, 2: 113-137.
- Koopmans, Ruud en Hanspeter Kriesi 1997. "Citoyenneté, identité nationale et mobilisation de l'extrême droite. Une comparaison entre la France, l'Allemagne, les Pays-Bas et la Suisse", pp. 295-324 in *Sociologie des nationalismes*, onder red. van Pierre Birnbaum, Parijs: PUF.
- Kriesi, Hanspeter 1998. *Le système politique suisse*. Parijs: Economica.
- Kriesi, Hanspeter en Jan-Willem Duyvendak 1995. "National Cleavage Structures", pp. 3-25 in *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*, onder red. van Hanspeter Kriesi, Ruud Koopmans, Jan-Willem Duyvendak en Marco G. Giugni. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Lijphart, Arend 1999. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lipset, Seymour M. 1963. *Political Man*. New York: Doubleday.
- Lipset, Seymour M. en E. Raab 1978. *The Politics of Unreason: Right-Wing Extremism in America, 1790-1977*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.
- Mach, André 2001. *Entre internationalisation et changements politiques internes : la révision de la loi sur les cartels et l'évolution des relations industrielles en Suisse dans les années 1990*. Thèse de doctorat. Université de Lausanne.
- Olzak, Susan 1992. *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Plasser, Fritz en Peter A. Ulram 2000. "Rechtspopulistische Resonanzen: Die Wählerschaft der FPÖ", pp. 225-241 in *Das österreichische Wahlverhalten*, onder red. van Fritz Plasser et al., Wenen: Zentrum für angewandte Politikforschung.
- Quillian, Lincoln 1995. "Prejudice as a response to perceived group threat: population composition and anti-immigrant and racial prejudice in Europe". *American sociological review* 60: 586-611.
- Ruggie, John G. 1993. "Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations." *International Organization* 47, 1: 139-174.
- Scharpf, Fritz 1999. *Governing in Europe. Effective and Democratic?* Oxford: Oxford University Press.
- Schwartz, Herman 2001. "Round up the usual suspects! Globalization, domestic politics, and welfare state change", pp. 17-44 in *The new politics of the welfare state*, onder red. van Paul Pierson, Oxford: Oxford University Press.
- Soyсал, Yasemin N. 1994. *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vorländer, Hans 2001. "Dritter Weg und Kommunitarismus", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B16-17, vom 13. April: pp. 16-23
- Wessels, Bernhard 2001. "Die 'dritten Wege': Eine Modernisierung sozialdemokratischer Politikkonzepte?" Habilitationsvortrag, Vortragsmanuskript. Berlin.
- Zürn, Michael 1998. "Schwarz-Rot-Grün-Braun: Reaktionsweisen auf Denationalisierung", pp. 297-330 in *Politik der Globalisierung*, onder red. van Ulrich Beck. Frankfurt: Suhrkamp.